

נרקיס מלך הישיבה | נתנאל אשרי

על דתיות נרקסיסטית, נזקיה ודרכים להתרתה.

בערך מהיום בו למדתי לקרוא הוקסמתי משקית התפילין של אבא. שום דבר ייחודי לא היה בה, רק מעט בד כחול ורקמה כסופה ופרחוניית. היו גם ראשי התיבות. אותיות שמו של אבא, שנרקמו בכסף על שקית התפילין, ליוו אותי מילדות ומלווים אותי בבגרות, בשלבים של הנחת היסודות הבסיסיים ביותר להגדרת האני, ובשלבים של משברי זהות. שם אבי- יצחק ראובן אשרי. י.ר.א. ראשי התיבות האלה היו עבורי ייצוג מושלם של זהות אבי, ולכל הפחות ייצוג חלקי של זהותי שלי. מושג יראת השמיים למשמעותיו השונות הסתחרר בזהותי האישית והמשפחתית והפך לאבן בוחן משמעותית בחיי. אין משמעות הדבר שיראת השמיים הייתה תמיד נר לרגלי, אלא בפשטות, שהמושג נחרט בתודעתי בצורה עמוקה כל-כך, עד שבנקודות רבות מצאתי את עצמי מודד את האני, ומגדיר אותו, בין היתר, ביחס אליו. בשעת דמדומי חמה של צאת יום הכפורים ובהופעות מוזיקליות סוערות במיוחד, בעת העמקה ופולפול בסוגיה בעיון או שיעור מטלטל באמונה ועל חוף הים הלא כל-כך נפרד, בתקופות של התחברות גדולה אל הרוח, ובימים שכל כולם רק חומר וכפירה, תמיד יראת השמיים ריחפה מעל ראשי.

בשנים האחרונות מושג חדש קנה לו שביתה בעולמי והפך אף הוא לאחד מאדני היסוד של זהותי בכלל, ושל זהותי הדתית בפרט - עבודת ה'. על אף הבסיס הסמנטי עליו מושתת המושג, שמדגיש גם את העמידה כעבד מול ה' ובכפיפות אליו ולחוקיו, פרשו להן המילים כנפיים והמריאו לפסגות שבינן לבין העבודות אין הרבה מן המשותף. עבודת ה' הפכה סמל לביטוי אישי, לתנועה נפשית אותנטית ואימננטית, ולא בכדי הוצמד אליה כינוי השייכות 'עבודת ה' שלי'. עבודת ה' הפרטית. אל מול דמותו של איש הדת הכנוע וכפוף הקומה, צמחה דמות אלטרנטיבית שזוקפת ראשה ורובה כלפי מעלה בהשתוקקות אין קץ, מתוך הזדהות וכמיהה עצומה, מתוך צימאון לאל חי, ומתוך הרמוניה רוחנית (מסויימת).

נרקיס מלך הישיבה

אבקש לטעון כי התיאור האישי שתיארתי משקף באופן מהימן למדי את החברה בה אני חי, את התפתחותה הרוחנית, ואת המושגים המעצבים את חייהם של הפרטים הנמנים עליה. בחברה כוונתי לחברה הדתית-לאומית בכלל, או לכל הפחות לפלחים ממנה - אליהם אני משתייך ועמם אני בא במגע.

בעידן המודרני והפוסט מודרני החלה לנשב באוויר העולם רוח חדשה - רוח האדם, כוחו ועוצמתו. רוח מערבית זו, שהתגברה והייתה בשלבים מאוחרים יותר לרוח זכויות הפרט, האינדיבידואליזם וההגשמה העצמית, לא פסחה גם על מפרשי החברה הדתית, והשיטה את ספינתה לעבר מחוזות חדשים, מעוררי התפעלות והתרגשות מחד, ומלאי סכנות מאידך.

ברבות הימים הוחלפה רוח האדם ברוח הפרט. האנתרופוצנטרי המודרני פשט את חליפתו המהוגנת וחשף את האגוצנטרי הפוסט-מודרני, עטוי ה'שרוואל' וה'טי-שרט'. מרכזיותו של הפרט ועולמו, והפיכתם לערך כמעט עליון, חוללו תמורות גם בשפה הדתית ובאורח המחשבה של האדם הדתי בן דורנו.

שתי דוגמאות הפוכות להשפעות אלה על השפה הדתית:

(1) "לצאת ידי חובה"

אחת הדמויות המרתקות בתנ"ך היא דמותו של איוב. איוב מייצג את האישיות הפרגמטית, הביזנסמן כלשונו של הרב סולובייצ'יק.¹ הוא מקיים את הפולחן הדתי מתוך אינטרס אישי בלבד. איוב "מעלה עולות מספר כולם" רק בשל החשש "אולי חטאו בניי וברכו א-להים בלבבם".² הפנייה שלו אל הא-להים בפרט ואל הזולת בכלל היא אינטרסנטית. הוא מרוכז בעצמו, בטובתו, בענייניו ובשדה ראייתו המצומצם בלבד. הביטוי 'לצאת ידי חובה' הפך נפוץ יותר ויותר בקרב חלקים גדולים מהחברה הדתית. לכאורה, אין כל פסול בניסיון לדייק, לקלוע לגדרים שקבעו חכמים להלכה ולקיימם. בכל זאת, כאשר נעשה שימוש בביטוי 'לצאת ידי חובה' באופן מוגזם, הוא עלול להעיד על תנועה נפשית

¹ שיחות הגרי"ד לפורים. וכן במאמרו משבר הסופיות האנושית. בתוך: מן הסערה.
² איוב א, ה.

המתאימה בדיוק למה שתואר לעיל. כאשר באחד מעלוני השבת מפורסמת שאלה בסגנון 'האם יוצאים ידי חובת כיבוד הורים כשפותחים עבורם את דלת הכניסה לבית?' ניתן בנקל לעמוד על שורשיו השליליים של שימוש היתר במונח הזה. חיים דתיים שכאלה הופכים לחיים של אינטרס אישי, האינטרס 'לצאת ידי חובה'. בשפה כזו, מעשי החסד הקטנים של היום יום, העניי המבקש צדקה והסב הקשיש הזקוק לחברה, הם לא יותר מאובייקט המאפשר לפרט לשלשל עוד מצווה לשק זכויותיו ההולך ומתמלא.

מדובר בהוויה דתית שכל כולה מרוכזת כלפי פנים, כלפי קבלת השכר ויראת העונש, שאמנם נועדו להיות מעין תמריצים מזרזים, אך בפועל הפכו למטרות-על.³

(2) "האימננט"

"כי לכל אדם ואדם יש לו דרך בפני עצמו לילך בו, כי אין דעתם דומה זה לזה, ואין פרצופיהם דומים זה לזה ואין טבע שני בני האדם שווה. וכשהיו נביאים, היו הולכים אצל הנביאים 'לדרוש את ה', והיה הנביא אומר על פי משפט הנבואה, דרכו אשר ילך בה, לפי שורש נשמתו וטבע גופו... ומשבטלה הנבואה- יש רוח הקודש בישראל, ואיש עצתו יודיענו איך להתנהג."

(ביאור הגר"א למשלי טז, ד)

מן הצד הכמעט הפכי לזה, המדגיש את ה'ציאה ידי חובה', צמחו ועלו האימננט וזוגתו- 'עבודת ה' שלי', והפכו אף הם לביטויי שגרותי המבטא הלך רוח מחשבתי, אמוני, רוחני ודתי. על אף חשיבותן הרבה, גם בקשת א-להים האישית והדרישה לביטוי האישי בעבודת ה', אותם היטיב הגר"א לתאר, עשויות להיות הרסניות. מימד העבודת הולך ונשחק ממשמעות הביטוי המקורי ומהוצאתו אל הפועל ומזמן לזמן נותרות בקרב אנשי 'עבודת ה' רק התנועה הנפשית המשתוקקת, החוויה הרוחנית האקסטטיית, ההתחברות, ההתלהבות, וההתרגשות. "נפש

³ אוסיף וארמוז, כי לא בכדי פסגת תהליך התשובה של איוב מתרחשת רק כאשר הוא לומד לצאת מעצמו, לוותר לרגע על האגו: "וה' שב את שבות איוב בהתפללו בעד רעהו".

האדם אוהבת להתרגש".⁴ מתוך חווית חיים מרוכזת בעצמה, גם עבודת ה' יכולה ואף הופכת לא פעם להיות עבודת העצמי- מרדף אחר חוויה ועונג רוחני, שעם היותם לגיטימיים ואף רצויים, יוצרים עיוות כשהם הופכים לציר המרכזי של חיי הדת.⁵ בשעה שהפנימיות והכוונה נוטלות לעצמן את הבכורה, ו"רחמנא לבא בעי" תופס נפח אדיר בעולם הדתי, אפילו עבירות אובייקטיביות עשויות להפוך משניות בלבד לתנועה הנפשית הסובייקטיבית העומדת מאחוריהן.

שתי הדוגמאות לעיל מייצגות, כאמור, תופעה אחת. המהפכה הקופרניקאית שחולל קאנט, כאשר העתיק את הדיון הפילוסופי מהמישור האונטולוגי למישור האפיסטמולוגי, ממישור הדבר כשלעצמו אל מישור ההכרה האנושית הצופה בו, חלחלה אט-אט לתרבות ההמון. בעולם שבו לא ניתן יותר לפגוש שום דבר כפי שהוא באמת, לא נותר לו לאדם אלא לגור בתוך עצמו, היות וממילא אפשרי לפגוש רק את בבואת העולם כפי שהיא משתקפת באישוני רוחו של הפרט. ההוויה הוחלפה בחוויה.

תפיסת העולם הזו התגלגלה, והעצימה, באופן טבעי, את עיסוקו של האדם בעצמו. מעתה היו השמיים, הנופים, הערכים ואפילו האנשים שסביבו, ללא יותר מכלי משחק על לוח השחמט שהוא חייו הפרטיים ועולם החוויות שלו. בייאושו מהביט כלפי חוץ, הופנה מבטו כלפי פנים, והפך עד מהרה לנרקיסזם חסר מעצורים כמעט. רק על עצמו לספר ידע הוא. הדתיות האנוכית, העסוקה בעצמה בלבד, היא המכנה המשותף המובהק לשני הביטויים המייצגים – 'לצאת ידי חובה' ו'האימננט'. בשניהם באה לידי ביטוי שפה דתית בה גם המפגש עם הא-להים לא נולד מהתבוננות החוצה אלא מהתכנסות פנימה, קשור בטבורו לחוויה, ולא להוויה.

⁴ צו וזירוז, פרק ט'.

⁵ "מצוות לאו ליהנות ניתנו". (בבלי ראש השנה כח, א)

דת ה'אימננט'

אתמקד בתופעה השנייה - דת ה'אימננט'.

הורתה של התופעה חיובית. "בכל דור ובכל תקופה באה הבנה חדשה בתורה מן השמים שהיא מתאימה לדור".⁶ הזמן החדש האיר בתכונתו חדרי לב מכוסע עלטה. אל מול שפה דתית דלוחה ומדולדלת, אל מול הוויה דתית כפופת גו וחרדת עונש, אל מול עולם דתי טכנוקרטי ביצועי ומנוכר, צמחה דרישה להתחדשות. חוויה דתית צחיחה ושחונה, סדוקה מיובש, לא הצליחה למלא יותר לבבות שבכל מרחב חיים אחר היו תוססים ומלאי חיות. נבקעו מחדש מעיינות הכיסופים. "צמאה לך נפשי כמה לך בשרי בארץ ציה ועיף בלי מים".⁷ כמה מדויקת היתה אז הדרישה להתחברות, לאיחוי המעשה והרוח- "לבי ובשרי ירננו לאל חי".⁸ רבים מצאו את מבוקשם בעולם החסידות לגונויו השונים ושפה דתית ביצועית וחיוורת נדחקה לאטה אל השוליים, מפני שפת כוונה ויטאלית וסמוקת לחיים.

"כל אדם צריך לדעת, שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו, על פי שורש נשמתו, ובעולם הזה, הכולל עולמים אין ספורות, ימצא את אוצר חייו... הוא צריך לרכז את חייו בעולמותיו הוא, בעולמות הפנימיים שלו, שהם לו מלאים כל ומקיפים את כל... ובהיותו צועד בדרך חיים בטוחה זו, במסלולו המיוחד, באורח צדיקים המיוחד שלו, יימלא גבורת חיים, ועליזות רוחנית, ואור ה' עליו יגלה, מהאות המיוחד שלו בתורה יצא לו עוזו ואורו".

(אורות הקודש ג', שער שני, י"ט).

במרחבים הדתיים החדשים שנפתחו, ביקש כל פרט להביע את תוכן עולמו הרוחני העשיר, בדרכו שלו. האחד יצא להתבודד ולצעוק לקב"ה ביערות, והאחר התכנס בתוך עצמו ולחש תפילה חרישית. האחד זימר לה' בקול גדול והאחר ערם במגירה נעולה דפים על דפים ובהם שירת נפשו המשתוקקת. מגוון עצום של אפשרויות לעבודת ה' הוצע לרבים, כרי מרעה רוחני רחבי ידיים. שפת האהבה הביסה את שפת היראה, והתעצם החיבור הפרטי לקב"ה, הקשר הכמעט

⁶ חדושי הרי"ם, האזינו, ד"ה 'בינו שנות דור ודור'.

⁷ תהלים סג, ב.

⁸ תהלים פד, ג.

אישי איתו. עבודת ה' האימננטית לאישיותו המיוחדת של כל אדם הועלתה על נס והתפלשה בכל תחומי חייו ועניינו.

הדברים יכולים היו להיות חיוביים לולא יצאו מכלל שליטה וכבשו באופן כמעט בלעדי את עולמם הדתי של בחורים לא מעטים. בקשת א-להים כנה ואותנטית, הפכה למרדף אחרי פנטזיה של דבקות מושלמת בקב"ה והרמוניה רוחנית. בדומה לרעיה שזופת השמש מעין גדי, חולמים בחורים רבים על מציאות, בה הדוד הדגול מרבבה 'ביאם אל בית היין ודגלו עליהם אהבה'.

לכל תקופה, חטא מגדל בבל שלה. בעיני בן המאה ה-21, המדרש המתאר את בקשת בני האדם לטפס, לגעת ולפגוש את הא-להים בגוף-נראה אמנם מגוחך, אך אין הדבר מונע בעדו מלשחזר את אותו החטא ממש, בלבוש שונה. אנשי בבל האמינו שהם יכולים לפגוש הכל בחוש, לכן את המגדל, באמצעותו ביקשו לפגוש את הא-להים, בנו מחומר ולבנים. גם בימי הביניים בנו בני האדם מגדל דומה ומטרתו אחת-מפגש עם הנשגב. הפעם בחרו בני האדם לבנות אותו מרעיונות ומחשבות, מתוך אמונה שניתן לתפוס כל דבר בכח השכל והעיון. קריסתם של שני המגדלים גם יחד לא הצליחה לשנות את טבע האדם, שחזר במאה האחרונה למלאכת הבניין, כאשר הפעם, חומרי הבניין המשמשים אותו בנסיון הטיפוס אל הנשגב הם התחושות, הרגשות והחוויות.

"אקומה נא ואסובכה בעיר בשווקים וברחובות אבקשה את שאהבה נפשי, בקשתיו ולא מצאתיו"⁹. הבחור חולה האהבה תר בכל שווקי נפשו ורחובות לכו אחר דרכו המיוחדת בעבודת ה', אחר המפגש האישי והבלתי אמצעי שלו עם הקדושה. המרדף הוא מייסר. מלא תשוקה מחד ורווי תחושת חדלון מאידך. פנטזיית המפגש בפסגת מגדל הרגש והחוויה, מזינה בולמוס רוחני שאינו יודע שובע.

⁹ שיר השירים ג, ב.

בחיבורו 'ובקשתם משם', מחלק הרב סולובייצ'יק בין שני סוגי חוויה דתית: חוויה דתית טבעית וחוויה דתית גילויית.

החוויה הדתית הטבעית כשמה כן היא - תחילתה ברגש טבעי שתום וחסר פשר של השתוקקות אל המעבר, ומרכזה בתנועה נפשית של אהבה סוערת כלפי הקב"ה. ראשיתה באדם וביצוריו, והיא עשויה ללבוש צורות שונות בהתאם לאדם, ולרוח הזמן והתרבות שבה הוא חי. זוהי חוויה אישית, איסטרית, מנת חלקו של היחיד בר המזל ובן המעלה.

החוויה הדתית הגילויית שונה בתכלית. אין לה דבר וחצי דבר עם רצון הפרט, והיא נוחתת עליו כרעם ביום בהיר, בהבלחה הכרתית חדה, רגעית וחמקמקה ועם זאת חד משמעית. היא אינה תוצר של מאמצי חיפוש או בקשת א-להים ואף אינה מבחינה בין אנשי הרוח רמי המעלה לפשוטי העם. זוהי חוויה אכסטרית. הגילויי כובש את עולמו של כל פרט שלא מדעתו, כופה עליו את הר האמונה ואת הנורמה המתלווה אליה כגיגית.

עם היות שני סוגי החוויה הדתית סינרגטיים ונחוצים, נראה כי רבה הסכנה בעולם החוויה הדתית הטבעית. אותו רגש ראשוני שתום ומעורפל שמצית את החיפוש, אותו החרג אל הא-להים המצליח לקפל בחובו מעין חווית מפגש בלתי אמצעית של כמיהה אל האינסוף, עשוי עד מהרה להפוך לטירוף חושים. תחושת החוסר בה נטוע שורש האמונה, עלולה בנקל להצמיח גם את שורש המרי. מונע מדחף יצרי לעונג¹⁰ ושלווה רוחנית, עשוי איש החוויה הדתית הטבעית להלביש ולהפשיט את א-להיו בשלל צורות רגשיות וחוויות אקסטטיות או תודעתיות, כשכל מטרתו להגיע לפורקן נפשי ורוחני. ההוויה הדתית שצמחה מתוך האדם עשויה להתקשות להיחלץ מהמעגל הפנימי לו, להסתובב סביב עצמה וסביב הסיפוק הרוחני הנחוץ לה, לחוג סביב זרי הדפנה עליהם היא מבקשת לנוח, ולו לרגע.

"האדם, שהגיע לידי הכרת אלהים רק מתוך תודעתו האישית הפנימית, ולא הרגיש בצבת האונס הגילויי המכריחו להסתגל לחוק ומשפט שהוטלו עליו מרשות עליונה מובדלת, מסוגל להקדיח את תבשילו

¹⁰ על פי עקרון העונג של פרויד, רוב האינטראקציות ופועל האדם בעולם מונעים בסופו של דבר על ידי עקרון שבבסיסו הצורך הבלתי נשלט להמנע מסבל ולהגיע למצבי עונג.

נרקיס מלך הישיבה

ברבים. זוהי הטרגדיה של האדם המודרני, שבמקום להשתעבד אל אלהים, מנסה לשעבד את אלהיו לצרכיו היום יומיים ולמילוי תאוותיו הגסות".

(ובקשתם משם, עמ' 162)

חוויה דתית טבעית, המסרבת להתגדר ולהיכבש ע"י חוויה דתית גילויית, היא חוויה אגוצנטרית ביסודה. פנטזיה של עונג רוחני שלם ואשליה של נירוונה, שובות את לב המאמין ומהלכות עליו קסמים. כל מאמציו, המרוכזים לכאורה בתנועה פנימית אימננטית כלפי מעלה, מקורם בבקשת א-להים מסוג מאד מסויים- כזה שישמש אותו, שיהיה 'מפלט ראשו, קן תפילותיו הנידחות'. כמעט ללא ידיעתו של איש ה'אימננט',¹¹ בן החוויה הטבעית לבדה, הופך א-להיו עד מהרה לאובייקט, לעוד חייל על אותו לוח השחמט של חייו הפרטיים, אותו תיארתי קודם. מדובר בחוויה אגוצנטרית מעולפת בצעיף של עבודת ה', כזו שפושטת טלפיה ואומרת טהורה אני. מי שבעיני עצמו עשוי להיות עובד ה', עלול להתגלות בסופו של דבר כסוגד לעצמו ותו לא. ביום בו יוסר הלוח מעל הא-להים אליו כה השתוקק, יתפלא אותו המאמין לעמוד בעיניים כלות מול בבואתו הוא, ולהיווכח שלמעשה, הוא טבע באגם של אני ואפסי עוד.

"ובכל דבר שיעשה יחשוב בזה שהוא עושה נחת רוח לבוראו ית' ולא לצורך עצמו אפילו מעט אפי' אם עשה שיהיה לו תענוג בעבודתו זהו לצורך עצמו"

(צוואת הריב"ש יא)

נראה כי עוד מראשית צמיחת שפת עבודת ה' המתחדשת עמדו גדולי ישראל על הפח הטמון למבקשים ללכת בדרך המוקשים העקלקלה והמפותלת הזו. באינספור ספרי חסידות נזכר הצורך להתנקות מנגיעות, לברר כל הזמן את כיוונו המדויק של המצפץ הרוחני, לוודא שהוא לא מצביע כלפי מי שאוחז בו. הדברים נעשים סבוכים עוד יותר בעידן שבו, כפי שכבר הוסבר, הכל נחוה ממילא בפריזמה האישית והפרטית בלבד. הכל כולל הקב"ה. העולם העשיר, התאוותני והאנוכי, עמוס הגירויים והסיפוקים המידיים, מתערבל גם בתודעתו הרוחנית

¹¹ בטיפולוגיה של איש ה'אימננט' אבקש לציין דווקא את העיוות שנוצר מתוך שפה זו, ולא לבקר את משמעות הביטוי המקורית.

של האדם. אין לו, לנרקיסיסט הדתי, את הסבלנות ואורך הרוח שלא להעיר ולא לעורר את האהבה עד שתחפץ. אין ברצונו וכמעט שאין ביכולתו לאחוז בדיאלקטיקה לאורך זמן. הוא אינו מסוגל להזדהות עם "חווית אמונה מלאת סתירות וסבל" ומבקש לזנק מיד לקראת "חוויה אפופת הוד והרמוניה"¹². כל עניינו בתנועת 'רצוא', והוא אינו מסוגל להכיל את תחושת 'השוב'. עובדת היותו של המפגש בין הסופי לאינסופי חמקמק "כמראה הבזק", והסתתרות האל בשפירר חביון אינם מוצאים חן בעיניו. את פורקנו הרוחני וחוייתו ה'אימננטית' הוא דורש ונוטל במנות קצובות של אשליה, הכל כדי להרגיע את אותו חוסר עלום שם ומהות, להשקיט את הקריז ש'נושא את רדידו מעליו' ומותר אותו עירום, חסר כל ונזקק.

"כשהעבודה מיוסדת על יסוד הרגש והתפלה, דואגים תמיד מנפילה"¹³. במקרה של המאמין הנרקיסיסט, איש ה'אימננט', הנזקים העלולים להיגרם כתוצאה מ'עבודת ה' האישית' יכולים לשמש גם מעין מדד באמצעותו ניתן לבחון את מה שרוחש מתחת לפני החוויה הדתית שלו.

יחס האימננט למצוות

כאמור לעיל, הטכנוקרטיה היבשה של חיי דת מסודרים, מכומתים ומדודים לשיעורים, איננה מתיישבת עם עולמו הרגשי התוסס של המאמין בן דורנו. המסגרת הנוקשה מאיימת עליו, מצרה את רוחב צעדיו הרוחניים, ומעיקה לא אחת על תחושת החיבור שלו עם הקב"ה. הוא עשוי לחוש ניכור עמוק כלפי ההלכה ולקבול במרמור על הטענה כי היא מייצגת את רצון ה'. העולם ההלכתי לא מצליח ללחלח ולו במעט את מדבר חיי הרוח שלו. סביר להניח שהוא יטה להזדהות באופן עמוק עם דמותו של יהודה, כפי שמתאר אותה האדמו"ר מאיזביצא:

¹² הרב סולובייצ'יק, איש האמונה הבודד, עמ' 9.
¹³ שמונה קבצים, קובץ ו', ל"ז.

נרקיס מלך הישיבה

“שורש החיים של יהודה להביט לה’ בכל דבר ולא להתנהג ע”פ מצות אנשים מלומדה אף שעשה אתמול מעשה כזו מ”מ היום אינו רוצה לסמוך על עצמו רק שהש”י יאיר לו מחדש רצונו ית’ וענין הזה יחייב לפעמים לעשות מעשה נגד ההלכה כי עת לעשות לה’ כו”.

(מי השלוח, פרשת וישב, ד”ה וישב יעקב)

מה גדולה תהא שמחתו של הנרקיסיסט הדתי במודל הזה לחיקוי, בדמות האב ההיסטורית שכמו מעניקה אישור לכל חווית הקיום האמוני שלו. איזה אושר הוא ימצא בגילוי עוד ועוד מקורות¹⁴ המאששים את תחושתו הקשה בנוגע למסגרות ולכללים. פעמים לא מעטות ירגיש כי יש לו את בינת הלב הדרושה על מנת לקבוע לעצמו “עת לעשות לה’ הפרו תורתך”.¹⁵

זוהי הנקודה הראשונה בה עשוי להיחשף הזיוף של הנרקיסיסט הדתי. הדחייה האינסטינקטיבית הזו מההלכה, שבדרך כלל באה לידי ביטוי כזה או אחר בפועל, מטילה צללים של ספק על אור חווית האמונה שלו.

כאמור לעיל, הנרקיסיסט הדתי קצר רוח בכל הנוגע למימוש האינטרס האישי שלו והשגת מבוקשו- העונג הרוחני. בהמשך למה שצוטט בתחילת המאמר מדברי הגר”א על עבודת ה’ הפרטית, דואג הגר”א להבהיר לקורא נקודה משמעותית נוספת:

“אבל מי יאמר זכיתי לבי, שאין ברוחו רמיה כלל ואין טבעו מתאוה ונוטה חוץ מדבר רצונו יתברך.. אבל אם יתנהג חס וחלילה על פי רוחו, כי דרכי איש זך וישר בעיניו, ויש בלבבו שורש קטן שפורה ראש ולענה, אז יש ברוחו רמיה, ויפול משמים לארץ עד אשר לא יוכל לקום ויסור מדרכי ה’ ומצוותיו ולא ידע עצמו עוד”.

(ביאור הגר”א למשלי, טז, ד)

תנועה נפשית בסיסית המבקשת בכל לב להתנער מהכללים ולא לתת את צווארה תחת שום עול, ולא כל שכן בחירה בדרך חיים שכזו באמתלה של ‘עבודת ה’ הפרטית’ או “עת לעשות לה’ הפרו תורתך”, מעלה את התהייה בדבר מרכז

¹⁴ לדוג’: “אם מזדמן לו לאחר הזמן בשביל אהבת הבורא ב”ה והוא עוסק בדבקותו או בשבחים. או אם נ”ל שיפעול לפניו יתברך נחת רוח יותר אם לא יקרא ק”ש ותפלה. הגם שיצה”ר מוכיחו אינו חושש על שום עונש בשביל אהבת הבורא לפעול רצונו יותר ובאמת רחמנא ליבא בעי וגדולה עברה לשמה. וזה כל מעשיך יהיו לשם שמים” (זכרון זאת, פנחס, ד”ה פנחס).

¹⁵ ראה מי השלוח כי תשא ד”ה א-להי מסכה.

הכובד של הוויה רוחנית שכזו- הקב"ה או עקרונן העונג האנוכי שבחוויה הדתית. פעמים לא מעטות תנועה נפשית כזו עשויה לחשוף את הרמייה העצמית העומדת ביסוד החוויה הדתית הנרקסיסטית, שכל כולה חוויה דתית טבעית ואין בה את הנכונות לאתכפיא שבגילוי.

יחס האימננט לאחר

נקודה נוספת, העשויה להעיד על עיסתו של 'איש האימננט', היא היחס לאחר האנושי. אדם הסובל מהפרעת אישיות נרקסיסטית מתקשה לפתח יחס אמפאתי כנה כלפי הזולת. הוא אינו מתייחס לזולת ביחס של אני-אתה, אלא ביחס של אני-לז. ¹⁶ אמנם יש ביכולתו ליצור קשרים חברתיים אך מדובר בקשרים אינטרסנטיים, המיועדים בסופו של דבר לתועלתו הקיומית הפיסית או הרוחנית. חוויית חייו האגוצנטרית מוצאת לה עוגן ולגיטימציה בתרבות הפוסט מודרנית המנוכרת ובמקורות הפילוסופיים מהם היא יונקת. בעקבות התפיסה הפילוסופית הטוענת שלא ניתן להכיר את הדברים כשלעצמם, ושהקיום כולו מסתכם באופן הסובייקטיבי שבו הוא נחוה בלבד, מתקשה הנרקסיסט בן דורנו לתת אמון בשיתוף השיח, השפה והחוויות בינו לבין אדם אחר. לכל הפחות, תהום שפה בלתי ניתנת לגישור, פעורה בין עולם החוויות שלו לבין כל סוג של 'אחר' חיצוני לו, והוא שט כאי בודד באוקיינוס של אחרויות שאין לו לא היכולת ולא הרצון לפגוש אותן. במקרה החמור יותר, הוא אינו מייחס קיום לאחר כלל, אלא במידה שבה הוא משתקף בתוך חייו שלו. חוויותיו של האחר הן חסרות משמעות עבורו כל עוד אין ביכולתן ללמד אותו דבר מה, לרגש אותו באופן כלשהו, או להועיל לו בכל צורה שהיא. בהתאם, גם יחסו אל החברה עשוי להיות תחרותי ומתגונן, ולבוא לידי ביטוי בתוקפנות, אלימות, או ציניות. הוא חייב להיאטם. החשש המתמיד שהזולת יעורר בו איזה רגש בלתי קרוא או מחשבה בלתי רצויה, העלולים לאנוס את הוויותו הפנימית המזוקקת ולסלול בפניו דרך שלא כולה שלו ושלו בלבד, מבעיתה אותו. ¹⁷ הפער בין יחסו

¹⁶ ראה מרטין בובר, בסוד שיח.

¹⁷ מעניין לציין בהקשר הזה את הפחד ממחויבות, שהוא בין היתר מנת חלקם של רבים מן הסובלים מהפרעת אישיות נרקסיסטית. אין זה מפתיע, אפוא, כי חווית החיפוש הרוחני

נרקיס מלך הישיבה

הלכאורה מכיל ומתבטל כלפי האחר הא-להי, לבין חוסר הכרתו הבסיסי באחר האנושי, עשוי לחשוף את הזיוף שביסוד עבודתו הרוחנית.

איש ה'אימננט' הנרקיסיסט עומד נבוך מול הפסוק "ואהבת לרעך כמוך". העיסוק התמידי שלו בחיפוש ובנבירה במכמני נפשו אינם מאפשרים גישה אל הזולת. היחס לזולת הוא אינסטרומנטלי בלבד. עולמם הרוחני של אחרים, לא כל שכן מצבם הפיסי, אינם מעניינו של אותו המחפש המרוכז בעצמו, כל עוד הם לא יועילו לו בחיפושיו, או בהפגת המתח המלווה את החיפוש באופן כלשהו. הבדידות היא מנת חלקו הבחירית.

הדתי הנרקיסיסט הוא נווד המדבר של עולמו הרוחני הצחיח. תמצית חייו היא החיפוש הבלתי פוסק, התקווה לגלות את המבוע שיפריח את שממת חיי הרוח שלו. השתייכות לקבוצה מכל סוג שהוא תרתיע אותו. הזדהות לאחר כלשהו עשויה, לתחושתו, לפגוע בעצמיות ובאותנטיות שלו, להשפיע עליו, ולהסיט אותו ממסלולו הייחודי, לטשטש חלילה את האות המיוחדת לו בתורה. כשם שאינו רוצה להיות מושפע, כך אין הוא מעוניין גם להשפיע. הוא מתייחס לעצמו כאל שמורת טבע ממש, כאשר כל מגע פנימי עם הסביבה החיצונית לו עשוי בעיניו להיות הרה אסון. כל מבוקשו הוא לשמר את האיזון הפסיכו-פיסי העדין שעליו נשען מה שהוא חווה כבקשת הא-להים שלו. איש ה'אימננט' עג לו עוגה אטומה, מלאת חשיבות עצמית, ומתפלל לשטפון הרוחני שיציף את לבו, חוויתו וחייו. אין הוא יוצא, ואין האחר נכנס. המצוות שבין אדם לחברו אמנם עשויות להעיק על הלך רוחו המתבודד מדי פעם, אך לעתים אפילו להן הוא יצליח להעניק משמעות פנימית שאינה קשורה בהכרח באחר, בהתאם לתפיסת חייו. את התנועה הנפשית כלפי האחר, אליה כיוונה התורה במספר עצום של מצוות חברתיות, יסובב הנרקיסיסט הדתי בסיבוב פרסה חד חזרה לתוך עולם החוויה שלו והאופן בו היא משפיעה על נפשו ועל פוטנציאל הפורקן הרוחני שלו. בשעת מתן הצדקה, יראה בעיניו של העני לא את הבעת

הנרקיסיסטי צועדת לא אחת שלובת זרועות עם קשיים אמיתיים במציאת בן/בת זוג וקיום מערכת יחסים זוגית בריאה.

התודה, ההערכה וההקלה שהוא חש, אלא את השתקפות בבואת עצמו כאדם מעניק בלבד. בארץ המראות, שהיא עולמו של איש ה'אימננט' הנרקסיסטי, לא נותר מרחב ומקום אמיתי לעבודת ה'. בדומה לשאר ה'אחרים', למעשה גם ה'אחר' הטרונסצנדנטי למעשה נדחק ממעגל חייו, וכל שנותר ממנו הוא בבואה דהויה וחיוורת של סיפוק רוחני, כפי שהיא נרשמת על רשתית ההכרה של האדם המרוכז בעצמו בלבד.

איש ה'אימננט' מתמכר לחיפושים. חווית חיים שראשיתה ברוח קדם נעימה המסיעה את נשמת האדם לקראת מפגש עם הקב"ה, פוגשת ברוח מערבית אגוצנטרית, ויחד הן מסתחררות, עוקרות עוד ועוד אלמנטים בחייו, ויונקות אותם לעין ההוריקן הנרקסיסטי שיצרו. הרמייה העצמית בדבר מטרת הסחרורים הללו לא מניחה להם לדעוך ולו במעט. תוכן חייו של הנרקסיסט הדתי, שבראשיתו היה זך, כנה ואמיתי, הופך למסכת זיופים הבאים בזה אחר זה. מרוב מאמץ שלא להתיך את עצמיותו לעגל זהב קולקטיבי,¹⁸ הופכת אותה עצמיות בדיוק לעגל זהב בפני עצמה.

במצב כזה מפגש עם האחר הטרונסצנדנטי הוא למעשה בלתי אפשרי ממש. אפילו אם ידפוק הדוד יפה העיניים על דלת חדרו של איש ה'אימננט', יהיה האחרון עסוק בכתונת שזה עתה פשט ואינו רוצה ללבוש, או ברגליו הנקיות, אותן הוא לא מעוניין לטנף. העיסוק הבלתי פוסק באימננט שואב אותו לעולם שבו, בדומה לעולמו של נרקיס מסיפורי המיתולוגיה, הוא אינו יכול לאהוב אף אחד חוץ מעצמו. הכמיהה למפגש תוכל להיות נוכחת בחייו רק כאשר הקב"ה יפקד מהם. בכל פעם שמעיו יהמו על הדוד, יתאפשר הדבר אך ורק בשל העובדה שהדוד כבר חמק ועבר. אפשר לומר שאין ברצונו הפנימי, התת מודע, להפגש עם הדוד כלל. הוא חושש מחוויה דתית גילוית, חושש שהדוד יצר את

¹⁸ "במערכת היחסים ההולכת ונרקמת בין ה' ובין עמו, בחר העם שלא ללכת בנתיבו האישי. הם הביאו את נזמי הזהב שלהם, התיכו אותם לעגל אחד וחגגו סביבו במחולות המחול... כל אחד ואחד מבני ישראל נתן את תכשיטיו, את נזמי הזהב שלו, כחומר גלם לעגל המסכה, המסתיר את הפנים. התכשיט, המבטא את הטעם האישי ואת השוני בין האנשים, הותך לגוש זהב חסר פנים וצורה. הזהות האישית של כל פרט הותכה אף היא למסה גדולה ומוזהבת, חסרת פנים וייחודיות. תחת מפגש אישי עם ה', בחר עם ישראל ליצור כלל נטול פרטים, עגול, בו לא יהיה מקום לפרט המיוחד" (הרב רא"ם הכהן, עלון 'מקורי').

צעדי העצמיות שלו כשם שהוא חושש שכל 'אחר' יעשה זאת. כתחליף, הוא מתמכר להווית חיים של "ביקשתיהו ולא מצאתיהו, קראתיו ולא ענני" ולתודעה מתמדת של סבל רוחני מזכך, של "מצאוני השומרים הסובבים בעיר הכוני פצעוני נשאו את רדידי מעליי שומרי החומות".

הנסיגה והאחר כמענה

"ופירש דכתיב 'מה יפו פעמיך בנעלים' פעמיך הוא התעוררות התלהבות לבות בני", מלשון פעמון זהב. בנעלים הוא שזה ההתלהבות צריך שמירה ומנעול שלא יתפשט בו פסולת."

(שפת אמת, בהעלתך תרמ"ג)

אחת ממעלותיה של היהדות בכך שהותירה מקום רב לעולמו הטבעי של האדם כמעט בכל תחום ממש- מחשבות, רגשות, יצרים ומעשים. שעה שדתות אחרות ביקשו לא אחת לדכא את היסוד החייתי והאינסטינקטיבי שבאדם, באה היהדות וביקשה להעלות אותו, לעדן אותו ולאפשר סובלימציה של רגשות קמאיים חסרי שליטה בתוך מסגרת אמונית ונורמטיבית כאחד. המסגרת אמנם מגבילה, אך עם זאת מגוננת ומאפשרת את הבאת הרגשות הללו לידי ביטוי. ניתן לחיות חיי דת ורוח מלאים, תוססים וחיוניים, שיסודם אינו בחוויה נרקיסיסטית אנוכית עטופה בשמיכת אשליה של בקשת א-להים. ניתן לנתב את החרג הבסיסי למפגש עם האחרות, את המפגש הרגשי, הבתולי, הבלתי אמצעי איתה, למקומות שבהם אמנם העצמיות והאנוכיות תהיה נוכחת, אך לא תתבע לעצמה את הבכורה.

ראשית, יש למתן את פנטזיית המפגש ולעדן את הכמיהה אל האינסוף באמצעות הידיעה שחיבור אמיתי שלו עם האנושי הסופי- פשוט לא יתכן. החרג הראשוני, שמתוקף היותו סוג של חוויה דתית גילויית מקסים את האדם בודאותו, זוקק ליטוש על מנת שלא יהפוך לאותו מדרף מטורף אחר עונג רוחני שתיארנו. "תהא זו עזות יומרנית אם אנסה להמיר את חווית האמונה מלאת הסתירות והסבל

בחווייה רווית אושר והרמוניה".¹⁹ האדם המודרני מסוגל להתגבר על סינדרום חטא מגדל בבל. אולי עבורו זה אפילו קל יותר, היות והוא בקיא בהיסטוריה של התמוטטות מגדליהם של בני הדורות שלפניו. האשליה האוטופית בדבר "אחזתיו ולא ארפנו" מולידה באופן ישיר כמעט השתוללות רגשות בלתי מודעת ולא לגמרי מרוסנת. היא יוצרת תנועת רצוא שמסרבת לשוב, ומביאה בכנפיה לא אחת את אותה רמייה עצמית בה הופך העונג הרוחני לאיזושהי חווית דבקות אקסטטית שלמה והרמונית בעיניו של איש האימננט. חווית דבקות מלאה שכזו, היא, ככל הנראה, בלתי אפשרית.

שנית, ניתן לשבור את מעגל הקיום האגוצנטרי, את הוויית החיים העסוקה תמידית בעצמה בלבד. ניתן לטשטש את קווי העוגה שעג הדתי הנרקסיסט סביב עצמו ולאפשר לו לגלות עולם חוויתי בלתי אמצעי חדש ומאתגר. אמת הדבר, בעולם כזה, כאשר הוא אינו סגור בבועת האטימות שלו, קיים גם סיכון שהאגו שלו יפגע, והוא עלול להיות מושפע ולאבד מעצמיותו. עם זאת, יש בעולם הזה סיכוי אדיר לחוויית פורקן מסוג חדש ויצרי הרבה פחות, חוויה שהיא כמעט גאולית. "האדם הישר צריך שיאמין בחייו".²⁰ רגע אחד של אמונה פשוטה וחסרת יומרות פילוסופיות עשוי לחשוף את האדם המודרני והפוסט מודרני לחוויית שיתוף בינאישית. אמנם, מבחינה פילוסופית, מאתגר להבין כיצד היא אפשרית, אך כשהיא מתרחשת, היא מצליחה (בדומה לאותו החרג הטבעי אל מה שמעבר, אותו תיארתי לעיל) לאנוס את התודעה בודאותה. "שם מוצאת נשמה בודדת אחת- נשמה אחרת הנאנקת מחמת שהיא בודדה וגלמודה, אך קשורה באמונתה ללא סייג".²¹ ייסורי החיפוש של שתי נשמות בודדות מצליחים ליצור, בדרך פלא ממש, שפה משותפת. המעגל הסגור שהדתי הנרקסיסט פחד כל-כך לצאת ממנו- מתעקם ומתגמש, נפתח להכלה של אחרות ביחס של אני-אתה במקום ביחס של אני-לזו. הציניות נושרת, מערכות ההגנה קורסות אט-אט, ואיש ה'אימננט' עשוי להרשות לעצמו להיות מושפע

¹⁹ איש האמונה הבודד, עמ' 9.

²⁰ אורות התורה יא, ב.

²¹ איש האמונה הבודד, עמ' 28.

ולהשפיע, להתערות עם המציאות כשהיא לעצמה. ולו לרגע קט, יוכל הוא לטבוע בים דמותו של האחר, במבט נוגה בעיניו או בבת צחוק קליל הנישאת על שפתיו.

המגע עם האחר האנושי, מעבר למה שהוא מועיל בפני עצמו, עשוי לפתוח צהר למגע אמיתי, בגבול האפשר כמובן, עם אחר מסוג שונה, האחר הטרונסצנדנטי, הא-להי. "היחס האתי עצמו הוא המקום בו מתרחש העניין הרליגיוזי. מתחילה יראת ה' ביראה מפני הזולת, והיא עצמה עדות לא-ל".²²

נראה שדווקא הרפיה כנה מרדיפת ההישג הרוחני עשויה לקפל בחובה פוטנציאל עצום של גילוי שכינה. היכולת לעצור לרגע את תנועת הרצוא ולפנות מקום לשוב, יוצרת חלל שבו ניתן לקיים מפגש בלתי אמצעי מסוג כלשהו עם מגוון רחב של 'אחרויות'.

אם במקום תנועת הכיבוש הרוחני והחומרי האינסופי, יצליח האדם המודרני והפוסט מודרני לחלץ מעצמו מדי פעם, כמעט בכח, תנועה של נסיגה, אולי יוכל סופסוף להביא לסיום מסכת הייסורים הכרוכה בפרשת חיפושיו הקדחתניים. מדובר באותה תנועה נפשית ממש המאפשרת הן את הויתור על הפנטזיה של התאחדות עם הקב"ה והן את פריצת עולמו האגוצנטרי של הפרט, את פינוי המקום לזולת ולא-להים. אשליית ההתאחדות עם האינסופי מוחלפת באידיאל של הידמות לו, והחרדה מפני השפעת האחר על מערכות החיים של הפרט מוחלפת במוכנות להשראה הדדית גואלת. "הגאולה מתגלה במעמקי משבר וכשלוך... על ידי כניעה ונסיגה".²³ לעתים, מגילת ייסורי החיפוש והכיסופים מסתיימת בהסתלקות מן המאבק, בהכרה בפער והשלמה איתו, ומתוך כך בחיים שלווים יותר, פשוטים יותר, ומכוונים יותר. "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האיילים על הרי בשמים".

שלישית, לאחר שהכיר הדתי הנרקיסיסט את אפשרות הויתור והנסיגה מעצמו, נפתחות לו דלתות שהיו חתומות עד אותו הרגע. לעיניו המשתאות נגלה עולם

²² "אתיקה והאינסופי" אפרים מאיר עמ' 27.

²³ איש האמונה הבודד, עמ' 25-26.

אפשרויות חדש. שוב אין הוא פוחד מן החוויה הגילוויית שתכבוש אותו. הטעות בה אחז, לפיה כל חדירה חיצונית למעגל הפנימי של האדם, שלא מתוך עצמו-תפורר כליל את עצמיותו, מתעדת לכדי הבנה כי כאשר מוכנים לסגת לרגע ולאפשר חלל פנוי, ניתן להכיל את האחר גם כאשר לכאורה הוא אונס את הרצון הפנימי האוטנטי. ההתחייבות, או בשפה נכונה יותר הנאמנות, אינה מפוררת בהכרח את עולם הפרט, ואף עשויה להעניק לו, כאמור, הזדמנות לגאולה מסויימת.

כששפת ה'אימננט' הטוטאלית יורדת לרגע מעל בימת חייו של האדם, הוא מסוגל להכיל גם את הציווי המתלווה לחוויה דתית גילוויית בלתי אמצעית, כזו שאינה משתמעת לשני פנים. יתרה מכך, הוא מצליח להבין את הערך שבבחירה לסגת ולהתחייב, ומוכן להיכבש ואפילו להעלות קרבן מסוים. מדובר בפעולה רצונית רבת מעלה. אותו אברהם שבבדידותו ובעזיבת ארצו, מולדתו ובית אביו, יכול היה לשמש מודל לדתי הנרקסיסט, עשוי לשמש לו עתה מודל דוקא לבחירה הנשגבת להקריב. אברהם בוחר להיכנע לחוויה הדתית הגילוויית, ומכריע כי מדובר בחוויה אמיתית. הוא מותיר מקום לחוויה הגילוויית לכבוש אותו ומחליט להיענות לה,²⁴ ועם זאת ניגש אל המשימה ב"עין במר בוכה ולב שמח".²⁵ אברהם חצוי בין בחירתו להישמע לצו הא-להי, לבין חווית חייו האישית והפנימית ביותר- חוויה של מסע פרידה מבנו היחיד. מה שיכול היה להפוך לחוויה דתית אקסטטית נוסח גיא בן הינום, נותר בתחום ההוויה הדתית השסועה לשנים. עבור הדתי הנרקסיסט שאך הצליח לפרוץ את מעגל אנוכיותו, מדובר במודל להוויה דתית שנשמעת לקולה הפנימי מחד, ומאפשרת לעצמה להיכבש על ידי ציווי א-להי מחייב מאידך.

לעתים המפגש עם הקב"ה איננו רק מפגש של כמיהה והשתוקקות. השאיפה המוגזמת של הדתי הנרקסיסט להזדהות עם מערכת המצוות כולה- מזכירה בעניין זה את השאיפה למגע בלתי אמצעי עם הקב"ה. מיד כשמשתחרר

²⁴ כך מתאר את אברהם, בין היתר, סרן קירקגור, בספרו "חיל ורעדה".
²⁵ ר' יהודה בן שמואל אבן עבאס, עוקד והנעקד והמזבח.

נרקיס מלך הישיבה

מהפנטזיה האוטופית, הוא מכיר באפשרות לחיות במרחב דיאלקטי, שלמרות קשייו הקיומיים, הוא מרחב דתי חי, תוסס ואותנטי. מרחב דתי שמעניק את הבכורה לתחושת הלב בלבד, לא מותיר מקום לתודעה דתית שמסוגלת להישאר חצויה, שיכולה להסתלק משאיפתה להרמוניה עם כל מעשה דתי ולהעצים הוויה דתית שדוברת גם את שפת הנסיגה אל מול צו א-להי בלתי מובן, שפת הבחירה בקרבן.

העולם הדתי שממרכז את "עבודת ה'" ו"האימננט" אינו חייב להיות עולם של הכחשה עצמית, שיסודו בחוויה נרקסיסטית של רדיפה אחר העונג. כאמור לעיל, הורתו של עולם מושגים זה והחוויה הדתית המתאימה לו במגמה חיובית- להפח נשמת חיים בגווית חיי הדת הטכניים והיבשושיים. עם זאת, נדמה כי שפת האמונה הזו הדיחה כמעט לחלוטין את שפת יראת השמיים, ובהיעדר איזון נאות- יצאה מכלל שליטה. ביטוי כמו עבודת ה', שראשו אמנם מגיעה השמימה, אך רגליו ניצבות ארצה, הפך במקומות רבים לסמן של שפה דתית בלתי מחויבת, כזו של יהירות דתית זחוחה ועסוקה בעצמה ושל חוויה דתית טבעית שאינה יודעת נסיגה וקרבן מה הם.

על אף שגם לשפת יראת העונש ישנם המרחבים המתאימים לה, אין רצוני להשיבה במלוא עוזה לחיי הדור. את חוסר הרלוונטיות שלה כבר האיר הרב קוק בתחילת המאה הקודמת.²⁶

בקשתי היא להשיב לשיח הדתי את שפת יראת הרוממות- יראת השמיים של אבא. זו אותה היראה אפופת הדרת הכבוד ומלאת הרטט מפני ריבונו של עולם, שיחד עם זאת אינה ממעטת עד עפר את דמות האוחז בה. ניתן וצריך להדיר את שפת עבודת ה' ואת שפת יראת השמים בכפיפה אחת. אפשרי ליצור הוויה דתית שאינה מסתכמת בחוויה בלבד, ומורכבת הן מהיסוד הטבעי, מריצת הרצוא המתענגת והכובשת, והן מהיסוד הגילויי, מתנועת השוב המתכנסת, הנסוגה והמובסת.

²⁶ "הוא לא יוכל לשוב מיראה, אבל מאד מוכשר הוא לשוב מאהבה שיראת הרוממות תתחבר עמה" (הדור, אדר היקר עמ' קיא).

נראה לי שלפני כל הפתרונוֹת המורכבים שהצעתי לבעיית הנרקיסזם הדתי המרמה את עצמו, שדרוג השפה והרכבתה משני היסודות עשוי ליצור פלטפורמה בריאה יותר לחיי דת מלאים ועשירים. מדובר בהוויה דתית אנושית המסוגלת להצהרת נאמנות, לכריתת ברית ולבחירה בנסיגה מפני צו א-להי, ובד בבד יודעת רגעי הרמוניה, עונג רוחני, התחברות ושלווה. הוויה דתית כזו, שבה הרצוא והשוב נאמרים בדיבור אחד, שבה עבודת ה' ויראתו נישאים יחדיו על לב ושפתיים ושבה העונג הוא לגיטימי אך הנסיגה היא הכרחית, עשויה להועיל לשתי התופעות הנרקסיסטיות הנגדיות אותן הצגתי בראש המאמר - "לצאת ידי חובה" ו"האימננט". שפה דתית כזו תהיה מסוכנת הרבה פחות ואותנטית הרבה יותר.